

Комітет. Хоча за своїм статусом він охороняє державні таємниці в засобах інформації, йому не байдужі інтереси національної безпеки держави як у цілому, так і в захисті інформаційного суверенітету України. З цією метою зараз розгорнута робота по створенню Міжвідомчої координаційної ради з питань інформаційної безпеки України. До неї ввійдуть, крім працівників нашого Комітету, представники ряду міністерств, відомств, керівники засобів масової інформації, очолить раду віце-прем'єр-міністр України. Формуються міжвідомчі ради і в областях, зокрема, розпорядженням представника Президента вже створено таку раду на Чернігівщині.

Сьогодні Держкомтаємниць готовий взяти на себе контроль за дотриманням вимог статті 46 Закону «Про інформацію» та статті 3 Закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», розробити і впровадити механізм контролю за недопущенням розповсюдження порнопродукції, а також використання засобів інформації з метою вчинення інших кримінально караних дій. Для цього варто було б створити при Міністерстві культури експертну комісію для оцінки кінофільмів, відеофільмів, телепрограм, вистав, яка б мала право вилучати з них сцени, що зазіхають на суспільну мораль. До складу комісії мають увійти спеціалісти Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ, Мінкультури, Мінохорони здоров'я, Міносвіти, Держкомтаємниць, Держкомітету у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження, Державного митного комітету, представники Держтелерадіокомпанії, засобів масової інформації, Спілки письменників, громадських об'єднань, релігійні діячі різних конфесій.

Але найбільш кардинальним вирішенням проблеми стало б прийняття Верховною Радою Закону «Про інформаційну безпеку України». Комітет за власною ініціативою напрацював перший варіант проекту закону, який визначає правові засади державної служби інформаційної безпеки в Україні, основні напрями її діяльності та функції. Упевнений: здійснивши необхідне перепрофілювання, уточнивши концептуальні орієнтири діяльності, а головне — привнісши у справу глибоко усвідомлену потребу вийти на рівень вимог непростого нашого часу, вже в недалекому майбутньому ми зможемо перейти до виконання важливого державного завдання: проведення єдиної, отже й ефективної державної інформаційної політики.

Саме в цьому ми вбачаємо свій громадянський і професійний обов'язок.

Особа
в контексті часу.

Речники
української
ідеї

Історія людства багата прикладами, коли національна ідея гуртувала народи, викликала небачене піднесення, в єдиному пориві піднімала їх на величні діяння. І навпаки — відсутність консолідуючої мети, усвідомлених шляхів її досягнення оберталась трагічними наслідками, вела до втрати священного права кожного народу обирати свою долю, визначати власну історичну перспективу. Хіба не надто болючим прикладом є тут нинішні зусилля молодшої Української держави, щоб подолати наслідки таких втрат!!

Усвідомлюючи важливість проблеми, публікацією ряду матеріалів «Віче» неодноразово зверталось до неї на різних рівнях обґрунтування і проявів — від емоційних до науково-зв'язаних і всебічно обґрунтованих. Однак аналіз читацьких запитів засвідчує, що зародження, генеалогію та розвиток національної ідеї найдоцільніше простежувати за подвійницьким спалахом тих велетів духу, хто стояв біля її витоків, хто крізь терни утисків торував шлях багатостраждальному народові до національної, державної незалежності, а значить, до кращої долі України.

Серія нарисів, які журнал започатковує з аналітичної розвідки на цю тему, присвячена особистостям як знаним, відомим, так і померлим із забуття.

Ось чому ці зерна знань усі ми — від мережі національного шкільництва до якнайширшого читачого загалу — просто-таки зобов'язані простити до духовної нашої скарбниці, отже, сприяти необоротності розвитку самої української ідеї.

ВИТОКИ І ПЕРЕДВІСНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ

Валерій СОЛДАТЕНКО,
Юрій СИВОЛОБ,
доктори
історичних наук
(м. Київ)

ПРОЦЕС зародження української, як і будь-якої іншої національної ідеї, явище складне і тривале. З'ясування його глибинної суті передбачає опору на певні висхідні чинники, які відіграли найістотнішу роль у самоідентифікації, самоусвідомленні українського народу, визначенні свого місця серед інших етносів як повноцінного феномена. Такими визначальними, детермінантними моментами в даному разі стали особливості заселення території, яка з прадавніх часів стала природним місцем мешкання наших далеких предків, а також саме географічно-територіальне, геополітичне розташування регіону, його місце в світі.

Як би не сперечались етнографи та історики з приводу того, хто такі укрїнці, звідки і коли вони повелися в світі, безперечно одне: люди, які споконвічно селилися на території сучасної України, так чи інакше, прямо або посередньо лишали свій визначальний слід на цій землі, у який ступали інші племена і народи.

Слід попередників неодмінно зумовлював напрям руху послідовників, рівень їх матеріальної та духовної культури. В культурі українського народу, в його генному коді, таким чином, є внесок усіх племен і народів, що стикалися з ним за тисячоліття.

Погляючи на карту сучасної України. На Заході вона межує з Польщею, Словаччиною, на Південному Заході — з Угорщиною, Румунією та Молдовою, на Півночі — з Білоруссю, на Північному Сході та Сході — з Росією. Має вихід до Чорного та Азовського морів. Чи можна дивуватися тому, що за тисячоліття цими краями перекочувалися численні хвилі навал, переселень народів, що вони перманентно були об'єктом експансії зі Сходу і з Заходу. Але це не означає, що територія України є сукупністю окремих земель, механічно об'єднаних у різні часи зброєю або внаслідок певного роду політичних угод. Навпаки, з давніх-давен вона становила собою цілісний природний і економічний регіон, поступовий розвиток окремих частин якого відбувався у напрямку їх зближення, а не відчуження, незважаючи на воєнні та політичні перипетії історії. Що й призвело врешті-решт до формування тут українського етносу, який увібрав у себе елементи культур і впливів багатьох народів.

Уже в післяльодовиковий період на території України склалися унікальні природні умови: тут межували три основні смуги помірних широт — степова, лісостепова й лісова. З усіх боків вони були оточені природними кордонами: на Заході — Карпатським гірським масивом, на півночі — непролазними болотами, дрімучими лісами Полісся та кількома ріками, на сході та південному заході — ріками, що впадають у Чорне море, на півдні — Чорним та Азовським морями.

Отже, якщо, з одного боку, природа відкрила територію України для різного роду впливів та експансії, розташувавши її на стику Сходу й Заходу, то з іншого — вона ж подбала про відрубність, відокремленість цієї території від інших земель. Очевидно саме цим у першооснові й пояснюється довготривалість і драматизм формування українського етносу, становлення самосвідомості й державності українського народу.

Люди населяли територію нинішньої України, як це неспростовно доведено археологами, з часів палеоліту. Але матеріальні свідчення — знахідки тих часів — обмежені й спорадичні, не можуть служити надійною основою для ґрунтовних висновків. Більш докладні та цікаві дані про давнє населення України, його заняття, вірування, спосіб життя дійшли до нас з пізніших часів. У кінці палеоліту на землях України розвивається досить висока

за своїм рівнем культура хліборобів, широко відома під назвою «Трипільська культура». Межі її поширювалися від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова. Поряд з хліборобством, населення займалося скотарством, ремеслами (гончарством, ткацтвом). Трипільська культура пізніших часів мала тісні зв'язки з Малою Азією, Семигородом, Кавказом, Кіпром. Вона також тісно взаємопов'язана з першою європейською і, в той же час, світовою культурою — Егейською, або, як її інакше називають, «мікенською», розквіт якої припадає на II тисячоліття до нашої ери. Деякі дослідники навіть вважають, що Трипільська культура старша за Егейську і справила певний позитивний вплив на останню.

Ряд учених пов'язують Трипільську культуру безпосередньо з українським народом. Вони ведуть історію слов'ян-українців від доби неоліту і розглядають усі послідовні великі культури на території України як етапи, шаблі формування і розвитку саме українського народу. Можна погоджуватися, а можна, й не безпідставно, заперечувати такий підхід до історії власне українського етносу. Проте безперечно одне: вже з часів неоліту культури різних народів, що мешкали на території України, розвивались у тісному взаємозв'язку з культурами народів, які територіально межували з ними, перебуваючи під їхнім впливом і водночас впливаючи на них.

Вся подальша історія стародавніх народів на території України лише підтверджує та ілюструє цю тезу. Покоління племен «шнурової» кераміки, які у III тисячолітті до нашої ери прийшли на зміну трипільцям, своєю культурою також були зв'язані і з Передньою Азією, і з Кавказом, і з Егейською культурою, і з Західною Європою. Кіммерійці (1500—700 рр. до нашої ери), чії землі простягалися від Карпат до гирла Дунаю та Кубані і культуру яких деякі дослідники вважають продовженням Трипільської, пристосованої до умов скотарства, мали тісні культурні взаємозв'язки з Малою Азією, Закавказзям, Європою. Скіфи (або в іншій транскрипції — скити), що у VIII ст. до Різдва Христа підкорили собі інші племена на території України, наслідували кіммерійську культуру з усім різноманіттям її зв'язків і взаємовпливів. Сарматські племена, що прийшли на землі України в I—II ст. нашої ери, також не створили своєї культури, а сприйняли скіфську, хоча й підкорили частину останніх.

Отже, з давніх-давен кожна нова хвиля переселень, вторгнень та інших переміщень народів на землях України так чи інакше потрапляла в русло попередніх культур, збагачувалась від них, привносячи відповідно свої елементи. Наступність розвитку соціумів, які існували на українських землях, свідчить про закономірність і, в цілому, послідовність етнокультурних процесів, що стали першоосною формування майбутнього українського етносу. І ця першооснова, незважаючи на всі

перипетії історії, розвивалася й збагачувалася і за готів, і за гуннів, і за аварів, і за болгар, і за хазарів, і за печенігів, навали яких послідовно протягом III—VIII століть нашої ери накопчувались на території України.

Таким чином, на відміну від багатьох інших народів, які в процесі історичного розвитку (пошук природного середовища, війни, колонізації тощо) змушені були зазнавати значних міграцій, іноді тотальних переселень, що призводило до відриву від первісного етнічно-територіального коріння (або суттєвих видозмін, трансформацій, асиміляцій), доля наших давніх предків склалася інакше. Починаючи з доби неоліту, переселень автохтонних жителів з фатальними наслідками не сталося. І яких випробувань, якого нищення вони не зазнавали протягом тисячоліть, все ж не залишали своєї прабатьківщини, а вплив зовнішніх, привнесених чинників залишався вторинним, ніколи не перемагав кореневого, природного начала.

Один із авторитетних учених-археологів П. Курінний, підсумовуючи аналіз культури народів, що населяли територію України у її переддержавну добу, зауважує: «Покоління людей виростали одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від покоління переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде, ніколи...»¹ Тобто послідовна зміна культур (у найширшому розумінні) на території майбутньої України становила з давніх часів етапи, щаблі формування та розвитку спільності, що поступово оформилася в українську.

СЬОГОДНІ більшість дослідників пов'язує час народження українського етносу з появою і процвітанням першої слов'янської держави — Київської Русі. Є й опоненти такої точки зору.

Незаперечно те, що населення Київської Русі мало чіткі ознаки своєї етнічної приналежності: спільність мови, культури, території, походження, особливості психічного складу і навіть єдину державу. Разом з тим, сучасною етнографією та соціологією при визначенні етносу дедалі більшого значення надається психологічним факторам, особливо розрізненню спільного за антитезою «ми — вони». Ця антитеза на рівні суспільної свідомості виявляється у звичаях, обрядах, моралі, праві, мові, релігії, місцевості тощо. Суто етнос, як свідомо спільність, і починається з цього протиставлення. Ми, скажімо, українці, не такі, як поляки, угорці, китайці, ми — інші. Ми не кращі і не гірші, ніж інші народи, ми просто інші. Такі, як ми є. А вони такі, як вони є.

Чи існувало саме таке свідоме розрізнення між українцями

і неукраїнцями за часів Київської Русі? Однозначну відповідь дати не можна. Але безперечно, що утворена в IX ст. у результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен Київська держава справила могутній вплив на становлення української народності, її мови, звичаїв, права, економіки. І в цьому розумінні Київську Русь можна вважати першою українською державою. Але якщо подивитися на межі Київської Русі X століття, то побачимо, що до її складу входили не лише Київ, Чернігів, Переяслав та Галич — регіон, де формувалася українська народність, а й Новгород, Володимир, Рязань, де жили зовсім інші племена, які не мали безпосереднього стосунку до процесу формування української народності.

Не дивно, що в історіографії з давніх-давен точиться дискусія навколо історичної спадщини Київської Русі, навколо того, хто є її спадкоємцями. Російські історики переважно розглядали росіян як головних, а іноді навіть єдиних спадкоємців давньоруської спадщини на тій підставі, що саме росіяни — єдині зі східних слов'ян — створили у новітні часи свою державу. Найяскравішим представником цієї тенденції в російській історіографії був М. Погодін, який обґрунтовував не лише державницькі права Росії на спадщину Київської Русі, а й етнічні. Основний аргумент тут полягав у тому, що населення, яке врятувалося після татаро-монгольської навали, переселилося на схід, на територію сучасної Росії.

Зі свого боку, українські історики, починаючи з М. Грушевського, з не меншою переконливістю і обґрунтованістю доводили неспроможність такого підходу. М. Грушевський категорично заперечує зазіхання Московської Русі на всю давньоруську спадщину, правонаступником якої, за його визначенням, стала «українсько-руська народність». Адже саме вона свого часу створила Київську державу. М. Грушевський заперечував також, що держава є вищим щаблем розвитку етносу. Історію народу він пропонував вивчати як первісну щодо історії держави, а не навпаки, оскільки розвиток останньої зумовлений економічними, культурними і національними чинниками². М. Грушевський вважав очевидним той факт, що Київська держава, її право, побут, культура були творінням передусім українського народу³. Він цілком слушно вказував, що в поглядах М. Погодіна перебільшується значення татаро-монгольської навали на Київську Русь. Навала, звичайно, завдала величезних збитків, але до справжнього запустіння не довела. Подібні і навіть тяжчі набіги місцеве населення знало й раніше. Проте як тільки зароза минала, вони поверталися зі своїх сховищ і життя продовжувалося. Навала татарської орди не була винятком⁴. І якщо вже

² Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. — Статті по славянознавству. Спб., 1904, С. 299—304.

³ Його ж. Очерки истории Украинского народа. К., 1991. С. 77.

⁴ Там же, с. 64—65.

й. вважати державність засобом збереження київської спадщини, то, за Грушевським, більше підстав для цього не у Московської держави, а у Галицько-Волинського князівства, а згодом — у Великого князівства литовського з їх впливовими українськими і білоруськими компонентами.

За радянських часів було вироблено компромісну концепцію Київської Русі як колиски трьох братніх народів — українського, російського та білоруського, які утворилися пізніше, після занепаду Київської держави. Згідно з цією концепцією, Київська Русь була етнічно однорідною державою міфічного «давньоруського народу», який мав єдину культуру, звичаї, побут, економіку тощо. Як відмітив О. Субтельний, «теорія етнічної та культурної однаковості Київської Русі створено внаслідок враження, що, «давні русинці» — це немовби проекція у минуле однорідного «радянського народу», запланованого на майбутнє»⁵.

Київська держава не була етнічно однорідною. Її населяли племена, від яких пішли і українці (поляни, сіверяни, дуліби, волиняни), і білоруси (драговичі, кривичі, полочани та радимичі), і великороси (словени, в'ятчи)⁶. Але провідну роль у становленні давньоруської держави відіграло Полянське Князівство з центром у Києві. Першим полянським князем літопис називає Кия. Разом з братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю він заснував Київ. І хоча «Повість временних літ», як історичне джерело, містить у собі багато суперечностей, зіставлення її текстів з даними новітніх археологічних та історичних розвідок дає підстави для твердого висновку про те, що біля джерел давньоруської державності стояли саме праукраїнці — поляни. Тому Київська Русь — насамперед праукраїнська держава. Мешкали тут і інші племена, які згодом, після занепаду Київської Русі, утворили державне об'єднання з центром у Москві. Москва запозичила у Києва чимало елементів суспільно-економічного устрою та культури. Але це було саме запозичення, а не пряма спадкоємність, хоча б тому, що Московська держава в силу геополітичних умов мала власну історію.

Чому стосовно Київської Русі ми вживаємо поняття «праукраїнська держава», а не «українська»? Передусім тому, що хоча процеси етнічного та державного самовизначення народів тісно взаємозв'язані, вони все ж далеко не ідентичні. Київська Русь мала ознаки держави — це безперечно. Безперечно й те, що український етнос у IX—XIII ст. активно формувався. Але поки що немає достатніх підстав говорити про завершеність цього процесу, про доведення рівня самосвідомості українського етносу в той період до антитези «ми-вони», тобто до усвідомлення себе самих українцями. І подальша історія українського народу підтверджує незавершеність процесу формування національної самосвідомості у IX—XIII ст.

⁵ Субтельний О. Україна. Історія. К., 1992. С. 60.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України К., 1992. С. 70.

Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас була результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити тісного взаємозв'язку між ними і, більше того, — неможливості етносу на певному етапі свого розвитку продовжувати цей розвиток поза інститутом національної державності. З іншого боку, рівень національної державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Під цим кутом зору історія давньоруської держави цікава для нас як така, що тісно взаємоу'язана з історією формування українського народу, а провідні діячі цієї держави — як носії ідеї української, чи, точніше, праукраїнської державності.

Київська Русь не була достатньо централізованою державою з розгалуженим бюрократичним апаратом, відпрацьованою системою політичних стосунків і влади, ефективними правовими інституціями та іншими атрибутами державності в сучасному розумінні. Та, незважаючи на це, вона все ж окреслила етнічну територію розвитку майбутньої української народності, яка формувалась у межах давньоруської держави разом і поруч з майбутніми білоруською та великоруською, створила для цього досить сприятливі економічні та соціально-політичні умови. Характерною особливістю процесу територіальної консолідації східних слов'ян є збіг етнічних рубежів розселення східних слов'ян і кордонів Київської Русі. У цьому зв'язку важливо відзначити: в межах єдиної, хоча й недостатньо централізованої держави, український етнос, що формувався, мав свою визначену територію. Це підтверджує проведений багатьма поколіннями істориків аналіз етноніма «Русь», який мав два значення — широке, стосовно всіх східнослов'янських земель, що входили до давньоруської держави, і вузьке, яке стосувалося лише південної частини цих земель в районі Середнього Подніпров'я, де мешкали поляни, сіверяни й улuchi. Саме ця група східнослов'янських племен і становила «Русь» у вузькому розумінні слова. Провідна ж роль у цьому міжплеменному союзі належала полянам, які нині визнані родоначальниками українського етносу. Не випадково в літописі прозвучалося: «Поляне, яко нині зовона Русь». Саме на полянських землях є найбільше гідронімів, пов'язаних з іменем «Русь» — Рось, Росава, Роставица.

Отже, процес територіальної консолідації, визначення, зміцнення, розширення меж Київської держави, започаткуванняй племенами, з яких формувався український етнос на їх автотхонній території, об'єктивно сприяв розвитку останнього. І об'єктивно дії й задуми носіїв давньоруської державності, ким би вони не були за етнічною належністю, сприяли розвитку українського етносу через зміцнення меж його територіального мешкання. Про це дбали, зміцнюючи і розширюючи свою державу. всі київські князі.

У період від Олега (882 р.) до смерті Святослава (972 р.) йшла консолідація і швидке територіальне зростання давньоруської держави. Київські правителі підпорядкували собі «шлях із варягів у греки» по Дніпру, приборкали сусідні слов'янські племена, примусили суперників, навіть таких могутніх, як Візантія, рахуватися зі своєю силою.

Час від князювання Володимира (930—1015 рр.) до Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.) характеризується територіальною стабілізацією на відміну від попереднього періоду бурхливого зростання і переходом до розв'язання внутрішніх кардинальних проблем держави: розвитку економіки і культури, зміцнення законопорядку і структури державного управління. Епохальна подія цього періоду — прийняття християнства, що докорінно змінило всі аспекти життєдіяльності стародавнього суспільства, опліднило ідеями християнства процес формування українського етносу.

На історичному етапі від смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) до зруйнування Києва монголо-татарами (1240 р.) проходив занепад Київської держави внаслідок економічного застою, наростання руйнівних чвар і суперечок між князями. Результатом цього стало ослаблення Києва і всієї держави, остаточного нищівного удару по якій завдала татаро-монгольська навала. Кінець Київської Русі як держави не став кінцем українського народу, процес формування якого не припинився, а лише загальмувався. Та навіть і в період занепаду давньоруської держави ідея державності не втратила свого значення, заклики до єдності та її цілісності й тоді лунали чи не найгучніше.

Отже, ідея державності, об'єктивно перш за все української (хоча суб'єктивно вона навіряд чи усвідомлювалась її носіями і провідниками саме як українська), активно втілювалась у життя в період Київської Русі і панівною верхівкою суспільства, і широким загалом. Народжена як результат етногенезу східнослов'янських племен, насамперед праукраїнських, давньоруська держава сама стала запорукою їх подальшого розвитку.

В УМОВАХ активізації соціальних та економічних процесів, зміни первіснообщинного ладу феодальним, зміцнення торговельних зв'язків даліший імпульс отримав процес становлення української мови як найважливішого засобу спілкування, основи кожного етнічного утворення. Вирішальна роль у її формуванні належала народним масам. А вже на основі народної мови та її діалектів розвинулась давньоруська літературна мова, яка мала істотні відмінності від народної діалектної і навіряд чи може вважатися українською в сучасному розумінні.

Поступового поширення набуває термін «Україна». Вперше він був вжитий у Київському літописі 1187 року в значенні

окраїна, прикордонний. Згодом назва Україна стала звичною для характеристики всього велетенського регіону — Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Галичина, Закарпаття, Буковина.

Як і суспільства, що їй передували на території України, давньоруська держава розвивалась у тісному взаємозв'язку із сусідніми народами. Шлях по Дніпру «від варяг у греки» сполучав Київську Русь з центрами елліно-візантійської культури на півдні та країнами Західної Європи на півночі. Тісні економічні та культурні зв'язки підтримувалися з Чехією, Польщею, Угорщиною, Кавказом, Середньою Азією, хазарами та арабами. Особливе значення для культури Русі мали взаємозв'язки з Візантією, вплив якої посилювався після запровадження християнства.

Але формування українського етносу, його матеріальної і духовної культури не зводилося до механічного наслідування іноземних, зокрема візантійських зразків. Навіть в архітектурі, де, мабуть, візантійський вплив відчувався найпомітніше, відбувалося не просто копіювання, а творча переробка візантійського стилю відповідно до місцевих традицій. Писемність також з'явилась на Русі не після запровадження християнства, а набагато раніше, про що свідчать договори з греками 911 та 944 рр., численні археологічні знахідки.

Природно, що народ, який проживав на території, котра з прадавніх часів зв'язувала між собою культури Сходу і Заходу, Азії і Європи, і зазнавав перманентних впливів, взаємозбагачень різних цивілізацій, не рівною мірою і не без розбору запозичував кращі надбання.

Саме в такому розумінні найвидатніший український історик М. Грушевський відстоював тезу, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним»⁷.

На користь даного висновку переконливо свідчить і багато в чому природний характер процесу перейняття нашими предками християнства, його досить широке і повсюдне поширення.

Формування українського етносу з розпадом Київської держави деякий час найбільше уособлювалось на землях Галицько-Волинського князівства. Воно було найбезпосереднішим спадкоємцем Київської держави, де проживало майже 90 відсотків населення, котре мешкало тоді в нинішніх кордонах України. У культурному відношенні ці землі були своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом, ареною запеклої боротьби між українцями і поляками, що й надало процесу формування тут українського етносу особли-

⁷ Грушевський М. На порозі нової України К., 1918. С. 13.

вої гостроти: з одного боку — прискорюючи процес формування національної свідомості, а з другого — ускладнюючи його. Майже століття Галицько-Волинське князівство, яке осередок української державності, протидіючи захопленню західноукраїнських земель Польщею, сприяло етнічній консолідації українців, економічному та культурному визріванню українського етносу.

Та після занепаду Галицько-Волинського князівства починається відчутне гальмування етнічного визрівання української нації. На багато століть втрачається державність, а українці перестають бути панівним етносом на власній території і змушені боротися за своє існування як етнічної спільноти. З іншого боку, йшло підлаштування частини українства (особливо його еліти) до чужоземних володарів.

Але процес формування українського етносу і за цих умов не припинявся. Більше того, така ситуація не була унікальною. Чимало народів у процесі свого етнічного становлення пройшли етап чужоземного гноблення, яке або уповільнювало етнічне самовизначення через протидію панівного етносу, або прискорювало його через пробудження національної свідомості в ході боротьби з чужинцями. В українській історії після Київської Русі залежно від конкретних умов обидві тенденції мали місце.

Аналізуючи процес формування українського етносу, треба врахувати, що до нас дійшли джерела, які документально про нього свідчать, починаючи переважно з XIV ст., коли українська народність перебувала у сфері політико-економічного впливу Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Тому чимало дослідників ведуть початок аналізу етнічного самовизначення українців не від Київської Русі, коли вони мали свою державність, а від XIV ст., коли вони її втратили і стали пригнобленою нацією. Зрозуміло, що така хронологія умовна і визначається насамперед специфікою джерел.

Однак ці джерела досить переконливо свідчать про відносну соціальну єдність українського етносу з XIV—XVI ст. Етнічне українське «ми» виявилось у цей період у формах усвідомлення відмінності власної території, мови, релігії та права. Кожна з цих форм поставала не окремо, а в переплетінні: право на традиційній території розмовляти своєю мовою, виходячи із засад своєї релігії; власна мова на традиційній території як засіб віросповідання і права; традиційне віровизначення на своїй території через свою мову, за своїм правом.

Усе це в комплексі й було на той час ознакою українського етносу «ми». І всіляке зазіхання на будь-який складник з боку «вони» (поляки, литовці) наражалось на опір, що стосується також і спроб насильницького окатоличення й заміни української мови латинською. При цьому оборона етнічних прав провадилася спільно всіма верствами українського етносу, завдяки чому українцям вдалося відстояти і законодавчо закріпити складові

свого етнічного «ми» на той період⁸, значно просунутись по шляху, коли послаблені війнами з татарами і Московським царством Велике князівство Литовське опинилося на межі занепаду.

Виходом з державної кризи стала польсько-литовська Люблінська унія 1569 року, згідно з якою було утворено Річ Посполиту. І хоча Велике князівство Литовське зберігало певну автономію у складі нової держави, всі українські землі, що раніше належали литовцям, відходили до Польщі. Це означало втрату українцями тих політико-економічних привілеїв, які вони мали у Литві, втрату українськими князями та шляхтою впливу на суспільно-політичне, економічне та релігійне життя Великого князівства Литовського. Люблінська унія поставила під сумнів існування українського етносу як окремої спільноти, хоча з точки зору території та населення української землі складала основну частину Речі Посполитої.

Розпочалася тотальна колонізація української знаті, яка, як і будь-яка середньовічна шляхта, була найбільш освіченою частиною суспільства, а отже й головним носієм ідеології етнічної самосвідомості. Як зазначав видатний історик С. Солов'юв, західноукраїнська аристократія почала слабнути в устремлінні своєму підтримувати руську віру та народність, оскільки осередок її діяльності був не на Русі, а в Короні Польській, при дворі, в сенаті; аристократія руська складала частину аристократії польської, інтереси руські були для неї провінційними інтересами, і тому вона скоро охолела до них як до нижчих за неї⁹.

Внаслідок католицької експансії, провідниками якої були єзуїти, українська аристократія стала масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а за ним і польську мову й культуру. «Важко перебільшити, — вказує О. Субтельний, — ті серйозні наслідки, що їх мала для українців утрата власної еліти. В суспільствах, що суцільно початок сучасної Європи, з їхньою ієрархічною будовою, народ без знаті все одно, що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»¹⁰. Як наслідок, православ'я, українська мова і культура стали атрибутами нижчих верств українського етносу, що, звичайно, уповільнювало процес його формування.

З другого боку, відхід українських земель до Польської Корони відкрив український етнос, особливо його верхівку, позитивним впливам Заходу, проникненню на українські землі

⁸ Жмир В. Ф. На шляху до себе. — Філософська і соціологічна думка. 1991. — № 1. С. 150.

⁹ Солов'юв С. М. История России с древнейших времен. Кн. 4-т. IX—X. М., 1961. С. 378.

¹⁰ Субтельний О. Україна. Історія. С. 91.

досягнень його духовної та матеріальної культури. Так водночас відбувались і гальмування розвитку українського етносу, й об'єктивне опліднення цього процесу прогресивними новаціями Заходу. Але, на жаль, негативні наслідки польського гноблення набагато переважали позитивні впливи. Економіка України цього періоду повністю збочила в сільське господарство, міста і промисловість майже не розвивались, вкрай загострилися соціальні суперечності між польською та колонізованою українською шляхтою, яка здобувала все нові й нові привілеї, і селянством, що невпинно скочувалось у прірву зубожіння.

Негативні наслідки польського гноблення все гостріше й гостріше відчували на собі не колонізовані верстви населення: частина шляхти, селяни, городяни. Природна реакція невдоволення колонізацією вилилась у відродження православ'я на українських землях, його активний захист. Провідну роль у цій справі відіграли українські магнати, що лишилися вірними православ'ю. Першим з них був, безперечно, Костянтин Острозький. Його коштом створена друкарня, ще у 1581 р. видана перша повна біблія слов'янською мовою, яка отримала назву Острозької.

Значний внесок у відродження православ'я, піднесення самосвідомості українства зробила заснована в 1580 р. Острозька академія, що наочині продемонструвала, на які здобутки думки здатні українці. Осередки опору ополяченню, так звані братства, які об'єднували українських торговців, ремісників, дрібну шляхту та духовенство, почали виникати в містах. Велику турботу виявили братства про шкільну справу й друкарство, спрямовуючи їх на пробудження самосвідомості українців. Випускники братських шкіл, виховані в дусі національних традицій і водночас обізнані із західноєвропейськими науками, несли в народ не лише знання, а й почуття гордості за свій етнос, непримирності до загарбників, боронили православні традиції, що відрізняли українців від поляків.

Значного імпульсу процесові становлення етнічної самосвідомості українського народу надала Брестська унія (1596 р.) і та непримиренна ідейна боротьба, що розгорнулася навколо неї. Брестська унія, як відомо, мала на меті об'єднання на Україні католицької і православної церкви. Проте в дійсності замість створення однієї єдиної церкви фактично утворилося три: до православної і католицької додалась ще й уніатська. Унія і той напіввідпільний спосіб, яким її було укладено, викликали обурення більшості духовенства і віруючих. Опір унії був настільки сильним, що 1632 р. польський уряд повинен був втрутитись у боротьбу між православними та уніатами, визнавши офіційно православну церкву, її майнові та інші права. Саме в ході цієї запеклої боротьби, значною мірою визначивши її результат, чи не вперше за всю попередню історію України з'явилася плеяда діячів, що теоретично обгрунтували українсь-

кий етнос, його особливості й цілі як окремої національної спільноти — нації. Це і вже згадуваний Костянтин Острозький, і Іван Вишенський, і Герасим Смотрицький, і Марціян Броневський (Христофор Філарет), і Мелетій Смотрицький та інші.

Палким захисником рідної мови і віри виступає, наприклад, Іван Вишенський (н. між 1545—50 — п. після 1620 р.) — видатний український письменник-полеміст, високоосвічена людина свого часу. Не мирячись з режимом, встановленим Річчю Посполитою на українських землях, змолоду став ченцем Афонського монастиря. Особливої активності набула його літературно-публіцистична діяльність після Брестської церковної унії. У посланнях Афону, які мали поширення не лише серед духовенства, а й серед мирян, І. Вишенський викривав православних єпископів-зрадників, римсько-католицьке і уніатське духовенство, виступав проти покатоличення і ополячення українського народу. Широкого суспільного резонансу набули такі його твори, як «Послание к утекшим от православной веры епископам», «Загадка философу латинским», «Краткославный ответ Петру Скарзис». Чи не найголовнішим лейтмотивом полемічних послань І. Вишенського є утвердження і захист рідної мови і віри як базових підвалин етнічної спільноти: «Славянський язык перед Богом честнейший ест і от елнського і латинского»¹¹, «Род рускій в письмах і науке славянського языка благодатю Христа Бога сдержал»¹².

Однією з визначних постатей процесу становлення етнічної самосвідомості українського народу був митрополит Петро Могила (1596—1647 рр.) Провідний український релігійний діяч XVII ст. народився в сім'ї господаря Волощини та Молдавії Симеона Могили, рід якого мав родинні зв'язки з найбагатшими магнатами Польщі: Вишневецькими, Потоцькими, Корецькими та ін. Здобувши ґрунтовну освіту спочатку у Львівській братській школі, а потім у ряді західноєвропейських університетів, П. Могила міг би скласти собі блискучу військову або цивільну кар'єру, але він змолоду присвятив себе служінню православної Церкві, яка на той час не була визнана польським урядом. У 1627 р. він обирається архимандритом Києво-Печерської Лаври і відтоді бере активну участь у церковних соборах. Очололював делегацію, яка мала на Конвенційному, Елекційному і Коронаційному Соймах 1632 р. вибороти легалізацію Української православної Церкви. З цим складним і нелегким завданням П. Могила впорався блискуче і тоді ж його було обрано митрополитом Київським.

Скориставшись цим відносним спокоєм, який настав після досягнення компромісу між уніатською і православною церквами, П. Могила починає серію реформ у православної церкві, що охопили всі сторони церковного і культурного життя, мали такий

¹¹ Вишенський Ів. Твори. К., 1959. С. 57.

¹² Там же, с. 219.

супільний і духовний резонанс, що 14 років правління нового митрополита стали називати «Могиллянською добою». Епохальним твором цієї доби, в укладенні якого велику участь брав П. Могила і який відомий під його іменем, незважаючи на те, що головним автором був Ісая Трохимович-Козловський, є катехізис «Православне Ісповідання Віри». У ньому вперше подані ісповідання Православної Церкви, очищені від чужих впливів, насамперед Католицької і Протестантської Церков. Цей катехізис, затверджений 1643 р. всіма православними патріархами, свідчив про піднесення Православної Церкви, що за умов польського гноблення мало дуже важливе значення для підтримання духу і почуття національної гідності всіх православних українців.

Не менше значення для становлення національної свідомості мав виданий Могилою 1646 року «Требник», у якому є чимало відмінностей українського богослужіння від московського. Цей видатний твір базувався на масі українських звичаїв, спільних для Православної і Католицької Церков. Згодом у Східній Церкві вони забулися, а в Українській — збереглися¹³. Отже, захищаючи православ'я від католицизму, П. Могила не чурався запозичувати у Західній Церкві те, що не суперечить духу православ'я.

Але більше всього П. Могила зосередив свою діяльність на Київській колегії. Після вступу у сан митрополита він перетворив Київську братську школу на колегію, заснував ще одну школу у вінниці. Мета Київської колегії була переважно релігійною: підготувати гурту високоосвічених як духовних, так і світських осіб, які могли б свідомо доводити правоту Православної Церкви і за своєю освіченістю стати вривень з тими, проти кого їм належало боронити свою віру. Але в Польщі питання віри тісно пов'язувалося з питаннями «католик», а поняття «православний» з поняттям «українець», або, як зазначав Костомаров, з поняттям «руський». Ідеалом П. Могили був такий православний, який, зберігаючи свою віру і мову, водночас за рівнем освіти і цивілізованості стояв би вривень з поляками, що були панівною нацією Речі Посполитої.

На досягнення цього ідеалу і спрямовувалась ґрунтовна система освіти й виховання, запроваджена в Київській колегії, яка ефективно сприяла формуванню покоління інтелектуальних захисників рідної віри і мови в польському суспільстві.

Але, як влучно зазначив М. Костомаров, усі плани П. Могили рано чи пізно були б порушені, якби слідом не піднявся південноруський народ проти Польщі під стягами Б. Хмельницького¹⁴. Для того ж, щоб він піднявся, однієї колегіально-культурницької роботи, хоча вона й встановила важливий

¹³ Полонська-Василенко Н. Історія України. С. 490.

¹⁴ Костомаров Н. И. Киевский митрополит Петр Могила. — Костомаров Н. И. Исторические произведения. — К., 1989. С. 310.

компонент формування і вияву національної свідомості, було недостатньо. Потрібна була соціальна руйнівна сила, яка б, сприймаючи першою національні ідеї, піднялась на боротьбу з іноземними гнобителями і повела за собою весь народ. І така сила у XVI ст. з'явилася. Це було козацтво.

Поява козаків відноситься на кінець XV ст., а їх перетворення на більш-менш масове явище припадає на середину XVI ст., коли їх чисельність значно зросла у зв'язку з поширенням закріпачення селян. Первісно козацтво складалося переважно з селян-втікачів, а також міщан, збіднілих шляхтичів та представників інших верств населення. За національним складом Придніпровське козацтво переважно було українським.

Тоді ж починається й організаційне оформлення козацтва в процесі спільної господарської і військової діяльності. Першими ватажками козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найважливіших із них належав староста Дмитро («Байда») Вишневецький, життя і діяльність якого оповиті народними легендами. Саме він у середині XVI ст. заснував Запорізьку Січ — Мекку козацтва і українства взагалі.

З цієї пори можна говорити про появу в тодішній Речі Посполитій нової соціальної спільності — козацтва, яку об'єднували не тільки спільні інтереси, а й етнічні ознаки, які спочатку ще чітко козацтвом не усвідомлювались. Тому перші козацькі повстання мали, перш за все, становий характер і спрямовані були на захист групових прав цього нового шляхетно-буржуазного за своїм змістом прошарку суспільства.

Таким було повстання 1591 р. під проводом Криштофа Косинського, який отримав від короля за свою службу землі, що їх відразу ж привласнив магнат Януш Острозький. К. Косинський напад зі своїми козаками на маєтки Острозьких. З цієї майже приватної сутички вибухнуло повстання, що охопило Волинь, Брацлавщину, Київщину. Але вже наступне велике повстання, що спалахнуло через кілька років (1595—1596) під проводом Северина Наливайка та Григорія Лободи, мало вже не лише соціальне, а й етнічне забарвлення і проходило під гаслами, спрямованими проти католицизму й уніатства, на підтримку рідної православної віри.

Всі наступні виступи козацтва відбувалися майже за одним і тим же сценарієм: утиск прав і вольностей козацьких, виступ козаків, їх підтримка з боку селян і міщан та боротьба за батьківську віру й вольності; після перших успіхів з'являється коронне військо, завдає повстанцям поразки і починається з'ясування стосунків із владою, в результаті чого дещо отримують козаки і міщани, а селяни лишаються при своїх вимогах і прагненнях, тобто не виборюють нічого.

Але у цьому сценарії вже прозирає структура соціального альянсу козаків, міщан і селян, у якому православне духовенство виступає ідеологом, спираючись на військову та економічну силу

козаків і міщан. Отже, можна говорити про те, що з появою на соціальній арені козацтва ідейно-теоретичне протистояння між поляками й українцями, яке точилось у побутовій і релігійній сфері, вилилось у збройне протистояння за загальнонаціональні інтереси, тобто піднялося на вищий щабель свого розвитку¹⁵.

Визначний внесок у розвиток цієї прогресивної для українського етносу тенденції зробив гетьман Петро Сагайдачний (р. н. невідомий — 20.IV.1622). Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкою церковною верхівкою України. У 1620 р. за ініціативою П. Сагайдачного все військо Запорізьке вступило до Київського братства, щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства.

Враховуючи, що козацтво являло собою реально досить міцний в економічному і соціальному відношенні прошарок середньої та дрібної української шляхти, яка виникла на національному ґрунті внаслідок колонізації вільних земель і була якнайтісніше зв'язана з соціальними верствами населення, зберегла стійкі ознаки українського етносу, легко зрозуміти, яке непересічне значення для формування українського етносу мала підтримка козацтвом процесів ідеологічного становлення української нації.

Козаки, незважаючи на всі наявні станові ознаки, були досить відкритою соціальною групою, особливо для міщанства і селян, з кола яких вони черпали підмогу у випадках воєнних дій. Економічні зв'язки козацтва з цими верствами населення також були вельми щільними і конструктивними. Все це створювало козацтву імідж соціальної сили, яка здатна відстоювати загальнонаціональні інтереси України й українців. А це, в свою чергу, спричинило до дальшої соціальної консолідації етносу славного козацтва та ідей православ'я, захисником яких воно виступало.

Характерно, що за часів польського поневолення, а тим більше козаччини, дедалі поширювалося вживання назви «українці» щодо наших прабатьків. І набувало воно не лише територіально-етнічного, а й досить виразного політично-державного змісту. «За польських часів,— відзначав М. Грушевський,— Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою

боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головним центром, представницею цілої Української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»¹⁶.

Отже, на середину XVII ст. великий, драматичний і довготривалий процес формування українського етносу на споконвічних землях України підійшов до нового етапу, підготовленого ідеологічно та економічно — етапу безпосередньої загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення на автохтонній для нього території, боротьби, яка проходила у різних формах і розтягнеться ще на три з половиною століття. Ця боротьба народить своїх нових героїв, які творчо використовуючи спадок попередників, стануть ідеологами і рушіями тих історичних процесів, котрі у підсумку привели нас сьогодні до державно незалежної України, відродження якої відбувається на наших очах і з нашою участю.

Без знання своїх героїв, своїх воістину подвижників національного духу не може бути повноцінної національної свідомості. У подальших номерах журнал «Віче» розповідатиме про них, зокрема, про Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, Архипа Худорбу, Михайла Максимовича, галицьких будителів Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького, Пантелеймона Куліша, Микола Костомарова, Василя Білозерського, Тараса Шевченка.

¹⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К. 1992. С. 64.

¹⁵ Жмир В. Ф. На шляху до себе. С. 160—161.